

تحلیل محتوای برنامه چهارم در ارتباط با اهداف دهه ملل متحد (۲۰۰۵-۲۰۱۴)

عبدالرضا رکن الدین افتخاری^۱، خجسته عارف نیا^۲،
حمدا. سجاسی قیداری^۳، مجید پریشان^۴ و جلال عظیمی^۵

چکیده

امروزه چالشهای زیست محیطی مانند آلودگی هوا، مسئله دفن زباله‌ها به ویژه زباله‌های هسته‌ای، گرم شدن کره زمین، کاهش منابع به دلیل مصرف بی‌رویه آنها و چالش‌هایی از این قبیل جامعه جهانی و سازمان‌های طرفدار محیط زیست را به تکاپو واداشته است تا با استفاده از نیروهای مردمی و فراهم کردن مشارکت آنها به حفظ محیط زیست کمک کنند. اما مشکل اساسی در این رابطه این است که عمومیت بخشیدن به تلاش‌ها برای حفظ محیط زیست نیازمند افزایش دانش و آگاهی‌های زیست محیطی در بین عامه مردم در کنار متخصصین می‌باشد. بنابراین اهمیت بحث آموزش و نقش آن در حفظ محیط زیست از اهمیت بالایی برخوردار است. بدین سبب یونسکو نیز به عنوان یک سازمان بین‌المللی طرفدار محیط زیست با حمایت‌های مالی و معنوی از کشورها سعی بر آن دارد تا زمینه‌های خود مدیریتی محیط زیست را در بین مردم کشورهای گوناگون افزایش دهد. به همین منظور سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۴ را به عنوان دهه ملل برای آموزش توسعه پایدار و به ویژه محیط زیست نام‌گذاری کرده است. ج.ا. ایران نیز بعنوان عضو یونسکو بر اساس میثاق‌های بین‌المللی متعهد است که در چارچوب سیاست‌های اعلام شده نهادهای بین‌المللی حرکت کند. حال سوال کلیدی این است که آیا اهداف ترسیم شده در برنامه چهارم توسعه در چارچوب دهه ملل به نقش آموزش در حفظ محیط زیست توجه کرده است یا نه؟ بر این اساس در این مقاله، که بخشی از پروژه‌ای تحت

۱. دانشیار گروه جغرافیا، دانشگاه تربیت مدرس

۲. عضو هیئت علمی کمیسیون ملی یونسکو

۳. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستائی، دانشگاه تربیت مدرس

۴. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستائی، دانشگاه تربیت مدرس

۵. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستائی، دانشگاه تربیت مدرس

عنوان "تحلیل برنامه‌ها و سیاست‌های فرهنگی، اجتماعی و زیست محیطی ایران در برنامه چهارم با توجه به اهداف و طرح اجرایی دهه ملل متحد برای آموزش در خدمت توسعه پایدار (۲۰۰۵-۲۰۱۴)" است با روش تحلیل محتوایی و تحلیل تطبیقی به میزان توجه به اهداف دهه ملل متحد در رابطه با آموزش توسعه پایدار در میان اسناد برنامه چهارم پرداخته شد تا نشان داده شود که رویکرد برنامه چهارم توسعه کشور تا چه میزان همسو با اهداف دهه ملل است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که در کشور حداقل در بعد اندیشه‌ای، سیاستگذاری و قانونگذاری در جهت حرکت به سوی توسعه پایدار آغاز شده است.

کلیدواژگان: آموزش، توسعه پایدار، یونسکو، برنامه چهارم توسعه، تحلیل محتوا

مقدمه

با ظهور پارادایم جدید توسعه از دهه ۱۹۷۰، که در آن هدف‌گذاری رشد کیفی به همراه یکی کردن نظام‌های اقتصادی - اجتماعی با زیست محیطی (اکولوژیکی) مدنظر قرار گرفت و مدیریت سرزمین با تعامل صحیح و ارگانیک توأمان سه نظام مورد توجه واقع شد و اندیشه حمایت از پایداری و محیط زیست مظهر تلاشی شد برای گسترش مفهومی فراتر، که در آن نه تنها حقوق نسل کنونی بلکه شمول آن بر تمام موجودات - اعم از انسانی و غیرانسانی، و حال و آینده - و نیز نظام زیستی را که ما جملگی وابسته به آن هستیم، در بر گرفت (Partidario, 1996, 7). در این رهیافت جامعه مدنی و مشارکت مردم در تصمیم‌گیری‌ها به عنوان اصلی بنیادین پذیرفته شد. در این راستا اگر تعریف حداقلی مطرح شده توسط کمیسیون برانت لند را مبنا قرار دهیم که می‌گوید «توسعه پایدار فرایند برآورد نیازهای امروز بدون تخریب توانایی‌های نسل آینده برای برآورد نیازهای ایشان است، در آن صورت سه عنصر مهم در توسعه پایدار یعنی ۱- توسعه ۲- پایداری ۳- اجزا و عناصر میان نسلی و ...» در کانون آن قرار می‌گیرند با این نگرش دست آوردهای اجلاس زمین به مثابه یک ابزار که در برگزیده اصولی برای ساخت یک جهان عدالت توأم با صلح و پایداری مطرح شد و به صورت یک هنجار جهانی در راس برنامه‌ها و سیاست گذاری‌های کشورها قرار گرفت (Broomand, 1991, 43). در چارچوب دست آوردهای چنین اجلاسی، سازمان‌های بین‌المللی از جمله یونسکو برای عملیاتی کردن آن‌ها از سال ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۴ را به عنوان دهه ملل متحد برای خدمت در آموزش توسعه پایدار^۱ اعلام کردند که هدف اصلی آن، یکپارچه کردن ارزش‌های ماندگار توسعه پایدار در تمام ابعاد یادگیری به منظور تشویق تغییر رفتارها است. در طول این دهه، آموزش توسعه پایدار، به منظور آماده کردن شهروندان برای رودررویی مستقیم با چالش‌های حال و آینده و تصمیم‌گیری‌های توأم با مسوولیت پذیری و پاسخگویی در جهت ساخت یک جهان پویا و زنده مورد توجه قرار می‌گیرد. در این چارچوب پنج نوع یادگیری آموزشی مورد توجه است که عبارتند از آموزش و یادگیری برای دانستن، برای اقدام، برای بودن و موجودیت و هستی زمین، برای زندگی مشترک و با هم و برای تغییر مثبت خود و جامعه. چنین اهدافی با ترسیم چشم انداز همراه شد. بدین صورت که در چشم انداز بنیادین ESD جهان، جایی و مکانی قلمداد شد که در آن هر کس از فرصتی برخوردار است تا از آموزش و یادگیری ارزش‌ها، رفتار و شیوه زندگی برای پایداری آینده و آینده پایدار و تغییر شکل مثبت جامعه استفاده بهینه و مناسب را به عمل آورد. این چشم انداز که در آن تغییر شکل مثبت

خود و جامعه از اهداف آرمانی و دست یافتنی است بر چهار هدف کلان استوار است که عبارتند از:

- ۱- تسهیل شبکه‌ها، پیوندها، مبادله‌ها و کنش متقابل میان ذینفع‌ها در ESD
- ۲- سرعت بخشی به افزایش کیفیت آموزش و یادگیری در آموزش توسعه پایدار
- ۳- کمک به کشورها به منظور پیشرفت و توجه به اهداف توسعه هزاره با تلاش در چارچوب

ESD

- ۴- آشنا کردن کشورها با فرصت‌های جدید به منظور همکاری‌ها در ESD جهت اصلاح و بهبود آموزش.

با عنایت به آن چه آمد می‌توان این پرسش کلیدی را مطرح ساخت که ج.ا.ا به عنوان یکی از اعضای سازمان ملل و یونسکو در برنامه‌های ۵ ساله خود به ویژه برنامه چهارم چه اهداف، سیاست‌ها و اقدامات اجرایی را برای فرآیند آموزش توسعه پایدار در دهه ۲۰۱۴-۲۰۰۵ دنبال کرده و می‌کند؟ برای پاسخ به پرسش در گام نخست مبانی اندیشه‌ای آموزش توسعه پایدار بر اساس شیوه اسنادی مورد بحث قرار می‌گیرد سپس به ترسیم و تحلیل محتوای وضعیت آموزش در برنامه چهارم توسعه ج.ا.ا پرداخته می‌شود و سرانجام با تلفیق و تطبیق مبانی نظری و تحلیل محتوای برنامه چهارم توسعه، در جمع بندی و نتیجه گیری به بایسته‌ها و توصیه‌های لازم، پرداخته می‌شود.

مبانی نظری

توسعه و آموزش توسعه پایدار

مطالعات و تجربیات موجود، جملگی مبین و مؤید این نکته بوده است که توسعه پایدار، الزاماً باید از بستر نیروی انسانی بگذرد. از طرفی دیگر یکی از مهمترین ارکان منابع انسانی که نقش وافر در توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست محیطی دارد، آموزش می‌باشد (Luthy and et Al, 1992, 6). به گونه‌ای که با توجه به شتاب هندسی تحولات جهان در چند دهه اخیر، گفته می‌شود که اینک جامعه جهانی در حال ورود به مرحله جدیدی از توسعه موسوم به «جامعه دانش»^۱ و «اقتصاد مبتنی بر دانش»^۲ می‌باشد (نصیرپور، ۱۳۸۵، ۱۵). لذا جهان رقابتی امروزه، بی‌شک یکی از ابزارهای مهم در ایجاد تحول و بقای یک نظام و رسیدن به اهداف و رسالت‌های

1 - knowledge society

2 - based Economy- knowledge

مورد نظر، برنامه‌ها و رویکردهای نوین آموزش است (جمشیدی، ۱۳۸۵، ۴۱). لذا آموزش برای همه، اساس توسعه انسانی پایدار بوده و وسیله‌ای است که آدمی را حاکم بر سرنوشت خود می‌سازد. در واقع آموزش رکن اصلی تغییر و تحول در جامعه است و هدف از آن اصلاحات و دستیابی به توسعه پایدار می‌باشد (آمسترانگ، ۱۳۸۰، ۷۶). بنابراین، با توجه به واقعیت‌های مذکور در ارتباط با نقش آموزش در توسعه و توسعه پایدار و همه جانبه هزاره جدید فرصت مناسبی بود تا یونسکو و دیگر نهادهای بین الملل درباره رسالت خویش و معضلاتی که در عرصه فعالیت خود با آن دست و پنجه نرم می‌کنند به بازنگری و ژرف اندیشی بپردازند. لذا در این راستا سازمان‌های بین‌المللی از جمله یونسکو به منظور عملیاتی کردن چارچوب اجلاس زمین از سال ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۴ را به عنوان دهه ملل متحد برای خدمت در آموزش توسعه پایدار اعلام کردند که هدف اصلی آن، یکپارچه کردن ارزش‌های ماندگار توسعه پایدار در تمام ابعاد یادگیری به منظور تشویق تغییر رفتارها است. در طول این دهه، آموزش توسعه پایدار، بمنظور آماده کردن شهروندان برای مواجهه مستقیم با چالش‌های حال و آینده و تصمیم‌گیری‌های توأم با مسوولیت پذیری و پاسخگویی در جهت ساخت یک جهان پویا و زنده مورد توجه قرار گرفت. بنابراین، با عنایت به تعاریف و اهداف ESD می‌توان گفت که هدف اساسی آموزش ایجاد آگاهی‌ها،^۱ توانایی‌ها،^۲ مهارت‌ها^۳ و سایر ویژگی‌ها در چارچوب توسعه پایدار است و فلسفه حاکم بر آن در اکثر موارد، تغییر و ضرورت انطباق با «تغییر و توسعه به صورت پایدار» است. بنابراین هر برنامه‌ای (برنامه چهارم توسعه ج.ا.ا) سوای سایر اصولی که از طرح آنها گزیری نیست باید حاوی یک راهبرد توسعه منابع انسانی نیز باشد. چرا که در یک نگرشی کلی می‌توان گفت که عاقبت توسعه کشورها منوط به چگونگی تسلط بر استفاده از نیروهای فرهنگی مردم و جاری کردن آنها در مسیرهایی است که نیازهایشان را برآورد. لذا بایستی همواره این نکته را مد نظر قرار داد تا آنکه آموزش بطور اعم و آموزش توسعه پایدار بطور اخص در داخل برنامه‌ها و فعالیت‌های توسعه، به صورت ابزاری برای ارتقاء کارآیی و بهره‌وری درآید. از همین رو اصلاح روند بحران محیط زیست به اعتقاد عموم صاحب نظران محیط زیست در گرو اصلاح آموزه‌های انسان و تغییر در نگرش، بینش و دانش انسان‌ها نسبت به سرنوشت خود و محیط پیرامون می‌باشد.

-
- 1 - Knowledge
  - 2 - Abilities
  - 3 - Skills

جدول (۱) روشهای جدید ایجاد انگیزه در مخاطبین مختلف به منظور بهبود اثربخشی آموزشهای ESD

پیامد ناشی از بکارگیری روش	روش
۱. تشویق مشارکت نهادهای غیردولتی (N.G.O) و بخش خصوصی در امر آموزش؛ افزایش قدرت تصمیم گیری اجتماعات محلی؛ ایجاد حق ابراز عقیده در مورد مسئله ای ملموس و قابل فهم؛ شناسایی و محترم شمردن حقوق دیگران در داشتن عقاید متفاوت؛ ارتقای مهارت های اجتماعی و فردی؛ ارتقای مهارت های اجتماعی و فردی؛ شکوفائی شخصیت از طریق رشد استقلال رأی؛ ایجاد حس مسئولیت در افراد؛ جذب منابع مالی بخش خصوصی بویژه منابع محلی با سیاستهای دقیقی جهت توانمندسازی در سطوح پائین و اطلاع رسانی و ایجاد فضای امنیت و اطمینان	مبتنی بر مشارکت
۲. فراهم آوردن محیط آموزش و یادگیری برای ایجاد زمینه باورها و نگرشها و رفتارهای مطلوب و مثبت ۳. بسترسازی برای تعامل اجتماعی مطلوب جهت رفع تبعیض در فرهنگ های متنوع	مبتنی بر تعامل
۴. کاهش و حذف رفتارهای نامطلوب - ایجاد رفتارهای جدید مطلوب ۵. نگهداری و گسترش رفتارهای مطلوب - افزایش رفتارهای مطلوب موجود	مبتنی بر تغییر رفتار
۶. آموزش راهبردهای یادگیری را هماهنگ با دانش فعلی و سطح مهارت مخاطبین - ترغیب مخاطبین با استفاده از راهبردهای خاص - تشویق آگاهی های فراشناختی و...	راهبردهای یادگیری و یادسپاری

لذا ضروری است که انگاره های حاکم و راهبرد آموزش، در ج.ا.ا. ایران نیز تحول و دگرگونی اساسی یابند (عمادی، ۱۳۸۵، ۱۹). بنابراین ضرورت دارد هم آموزش عمومی و هم تخصصی به روش های جدید به منظور رفع مشکلات ناشی از بی توجهی و بی عنایتی به امر محیط زیست توجه ویژه ای صورت پذیرد، که در چند مرحله صورت می گیرد (کریمی، ۱۳۸۲، ۱۱) (جدول ۱). نکته دیگر این که در فرایند بهبود اثربخشی آموزش های توسعه پایدار و زیست محیطی، ضرورت دارد کسانی را که فعالیت شان بر محیط زیست اعم از تخریب، حفاظت و ارتقای کیفیت موثرتر است، شناسایی و دسته بندی کرد زیرا که هر یک از این گروه ها دارای نیازهای آموزشی ویژه ای هستند (شکل ۱).

جایگاه آموزش توسعه پایدار در آموزش‌های رسمی و غیررسمی برنامه چهارم ج.ا.ا ایران یافته‌های حاصل از مطالعات اسنادی نشان می‌دهد که ۱- در برنامه چهارم، جامعه ایرانی جامعه‌ای است برخوردار از دانش پیشرفته، توانا در تولید علم و فناوری، متکی بر منابع انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی. ۲- در عرصه سیاست‌ها و اقدامات اجرایی برنامه چهارم، بر افزایش اثربخشی و کارایی، توسعه مهارت‌های زندگی دانش‌آموزان و دانشجویان، تضمین حقوق مالکیت مادی و معنوی، گسترش و تعمیق زیر ساخت اطلاعاتی و ارتباطی و ... تاکید شده است. ۳- مهمترین اهداف کلی آموزش و پرورش در این برنامه، توسعه خلاقیت، نوآوری و فرهنگ کارآفرینی در میان دانش‌آموزان، آموزش مهارت‌های زندگی، استانداردسازی منابع انسانی و فرایندهای اداری و آموزش، توسعه فناوری اطلاعات در فرایندهای آموزشی، اداری و ... بیان شده است و سازوکارهای اجرایی برای تحقق چنین اهدافی، تامین و تجهیز منابع مالی جدید، تامین و تربیت نیروی انسانی، تدوین و اصلاح قوانین و مقررات، زمینه‌سازی فرهنگی و اصلاح نگرش‌ها و ... مطرح شده است. ۴- در این برنامه، آموزش‌های فنی و حرفه‌ای به دو دسته غیررسمی و کار-دانش تقسیم شده است. آموزش‌های فنی و حرفه‌ای غیررسمی نیز به دو بخش آموزش‌های غیررسمی کارکنان دولت و آموزش‌های غیررسمی غیرکارکنان دولت تقسیم شده است و در این نوع آموزش‌ها تاکید شده است که با تاثیرگذاری بر رشد سریع اقتصادی، توسعه مبتنی بر دانایی، بهره‌وری و رقابت‌پذیری، آمایش سرزمین و ایجاد توازن منطقه‌ای، امنیت انسانی و عدالت اجتماعی و ... می‌تواند حرکت برای تحقق سند چشم‌انداز را تسریع بخشد. ۵- در این برنامه بخش آموزش عالی نیز به دو بخش دولتی و غیردولتی تقسیم شده است که مهمترین وظیفه آن تولید علم و تشکیل سرمایه انسانی در کشور است از اهداف کمی این بخش در برنامه، افزایش جمعیت دانشجویی کشور، گسترش موسسات آموزش عالی علمی- کاربردی با هدف تامین نیروی کار متخصص مورد نیاز استان، کمک به تامین هیات علمی مورد نیاز و ارتقای سطح علمی هیات علمی موجود و ... می‌باشد. مهمترین اهداف کیفی این بخش نیز عبارت است از: دانش‌افزایی اعضای هیات علمی، توسعه نظام آموزش عالی، توسعه اطلاعاتی نظام آموزش عالی، تدوین نظام جامع نظارت، ارزیابی و اعتبارگذاری آموزش عالی، بازمهندسی فرایندها و ساختار نظام آموزش عالی، توسعه دوره‌های تحصیلات تکمیلی، جذب، حفظ، حمایت و هدایت استعدادها درخشان و نخبگان در آموزش عالی، توسعه همکاری‌های علمی بین‌المللی و ... (جدول ۲).

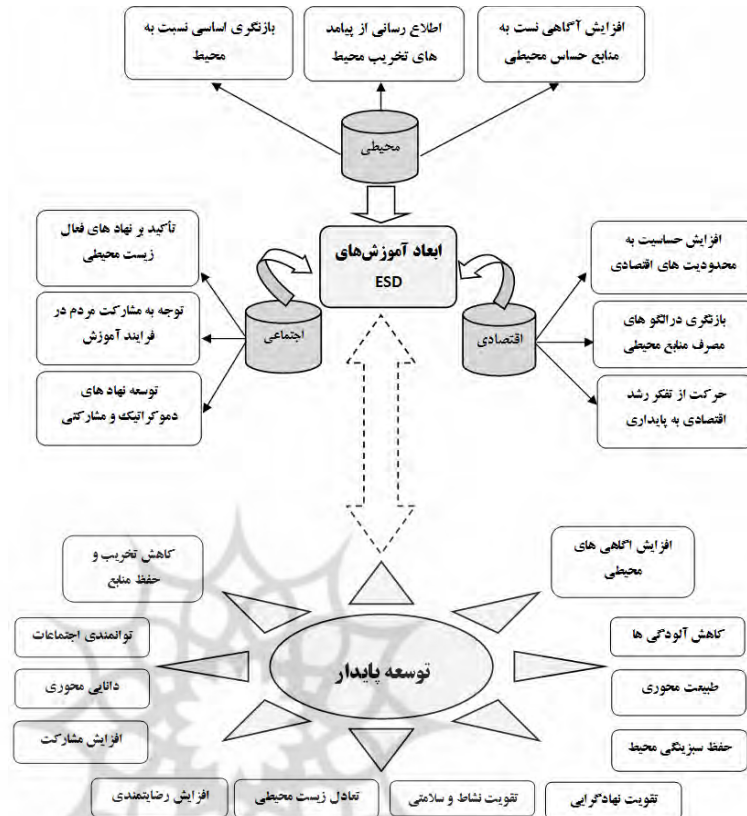

جدول (۲) وضعیت بخش آموزش عمومی در سند چشم‌انداز، سیاست‌های کلی و برنامه چهارم توسعه در ارتباط با دهه ESD

سیاست‌ها و اقدامات اجرایی	مضامین دوازده گانه، سیاست‌های کلی و مواد قانونی برنامه چهارم توسعه	سند چشم‌انداز ۲۰ ساله
<p>توسعه سوادآموزی و کامل شدن باسوادی افراد زیر ۳۰ سال با رویکرد کاربردی کردن سوادآموزی</p> <p>تقویت فرهنگ و انگیزه خلاقیت در دانش‌آموزان</p> <p>توسعه و حمایت از تشکلهای علمی و آموزشی معلمان</p> <p>توسعه مشارکت‌های دانش‌آموزی و حمایت از تشکلهای و انجمن‌های علمی، فرهنگی و اجتماعی آنان</p> <p>توسعه آموزش از راه دور و آموزشگاه‌های روستا مرکزی، شبانه روزی، نمونه دولتی و خوابگاه مرکزی</p> <p>پژوهش مدار شدن تصمیم‌گیری‌های اصلی آموزش و پرورش در کلیه سطوح</p> <p>تقویت و توسعه سیستم مدیریت اطلاعات (MIS)</p>	<p>الف) توسعه مبتنی بر دانایی (محور چهارم از مضامین دوازده‌گانه):</p> <p>موظف شدن دولت به انجام اقداماتی به منظور تضمین دسترسی به فرصتهای برابر آموزشی به ویژه در مناطق کمتر توسعه یافته، گسترش دانش، مهارت و ارتقای بهره‌وری سرمایه انسانی به ویژه برای دختران و توسعه کمی و کیفی آموزش عمومی (ماده ۵۲ قانون برنامه چهارم)</p>	<p>۱) دستیابی به جامعه‌ای برخوردار از دانش پیشرفته و توانا در تولید علم و فناوری (بند ۲ از سند چشم‌انداز)</p> <p>۲) دستیابی به جامعه‌ای متکی بر سرمایه انسانی، دارای انسان‌های آگاه و عامل به حقوق و تکالیف فردی و عمومی واحد وجدان اجتماعی (بند ۵ از سند چشم‌انداز)</p>
<p>بهبود در روش‌ها و شاخص‌های آموزش عمومی روستاییان</p>	<p>ب) آمایش سرزمین و توازن منطقه‌ای (محور ششم از مضامین دوازده‌گانه)</p>	
<p>۱- امنیت غذایی و تغذیه</p> <p>۲- گنجاندن مباحث غذا و تغذیه در مراحل مختلف بازنگاری و تدوین کتب درسی دانش‌آموزان در مقاطع تحصیلی و نوسوآدان نهضت سوادآموزی:</p> <p>اجرای طرح‌های مدارس مروج سلامت</p> <p>ارتقای سطح آگاهی اقشار جامعه در زمینه پیشگیری</p> <p>۳- مقاوم سازی و کاهش خطرات ناشی از زلزله</p> <p>۴- آموزشی مباحث مربوط به پیشگیری از بیماری‌های ایدز</p> <p>۵- تدارک موضوعات درسی در خصوص میراث فرهنگی و گردشگری در وزارت آموزش و پرورش</p>	<p>ج) ارتقای سلامت و بهبود کیفیت زندگی (محور هفتم از مضامین دوازده‌گانه)</p>	

در مجموع باید گفت یافته‌ها نشان داد که بر اساس اهداف دهه ESD و بر اساس راهبردهای ترسیم شده دهه از جمله راهبرد تحقیق و توسعه، برنامه چهارم نیز با ترسیم و هدف آرمانی از جمله ارتقای سطح جامعه اطلاعاتی، علمی و فناوری و دسترسی برابر به محصولات علمی و اطلاعاتی برای کلیه افراد جامعه، زمینه‌های لازم ESD را از طریق جوامع دانش‌دنبال کرده و تعمیق و تحقق اقتصاد دانایی را زمینه مناسب برای مشارکت بیشتر در فرایند توسعه قلمداد کرده است. افزون بر این، توسعه و حمایت از تشکلهای علمی و آموزشی و جذب و بومی‌سازی فناوری‌های نوین و فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات) که یکی دیگر از راهبردهای دهه ESD است در اقدامات اجرایی برنامه مورد تاکید قرار داده است. در آموزش عمومی نیز در بخش آموزش و پرورش به رویکرد توسعه فناوری و اطلاعات در فرایندهای آموزشی و بهره‌گیری از

آموزش الکترونیکی و تهیه برنامه‌های درسی تاکید شده است. بدین ترتیب باید گفت رویکرد آموزشی برنامه چهارم به ویژه در بخش آموزش عالی با رویکرد دهه آموزش برای خدمت به توسعه پایدار همسویی خود را نشان داده است (شکل ۲).

شکل ۲: ابعاد خرد اهداف آموزش‌های ESD و ارتباط آن با توسعه پایدار در برنامه چهارم

تجزیه و تحلیل (یافته‌ها)

تحلیل کمی برنامه چهارم توسعه بر اساس شاخص‌های توسعه پایدار

برابر روش شناسی، از مجموع ۴۸ مولفه فرعی مورد بررسی در قالب ۵ بعد کلان توسعه پایدار به عنوان متغیرهای کلی، درصد‌های بدست آمده به لحاظ پراکندگی و توزیع آنها در میان مستندات برنامه چهارم بدین صورت است که بیشترین درصد متعلق به شاخص زیرساخت‌ها با میزان ۷۹/۸۳ درصد در جلد سوم، در رتبه دوم شاخص زمین با ۶۲/۳۵ درصد در جلد اول و در رتبه سوم متعلق به شاخص دانش بومی با ۵۹/۷۵ درصد در جلد چهارم مستندات برنامه چهارم

می‌باشد و سایر شاخصها در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. در نگاه کلی می‌توان گفت که کمترین درصدها متعلق به بعد محیط زیست و پایداری نهادی است که دلیل آن کم بودن تعداد شاخصها در زیر مجموعه آن می‌باشد.

با بررسی‌های به عمل آمده می‌توان به این نتیجه دست یافت که شاخص‌های مولفه اصلی پایداری زیست محیطی بطور متوسط دارای بالاترین میزان تکرار در کلیه اسناد مورد بررسی بوده و کمترین آن متعلق به محیط زیست و پایداری نهادی و محیط زیست و پایداری فضایی - کالبدی بوده است. همچنین می‌توان به نتیجه دست یافت که درصد بالای فراوانی‌ها در میان مستندات برنامه چهارم ج.ا.ا در جلد‌های اول، سوم، چهارم و پنجم قرار دارد و اما کمترین آن نیز متعلق به سند قانون برنامه چهارم می‌باشد که به احتمال قوی دلیل این فراوانی‌های پایین و درصد کم به این جهت باشد که در کل سند قانون باید به همه موارد به صورت برابر اشاره گردد و فضا برای بسط دادن مسائل وجود ندارد.

تحلیل محتوایی برنامه چهارم ج.ا.ا بر اساس شاخص‌های توسعه پایدار

یافته‌ها نشان می‌دهد که در یک نگاه کلان و راهبردی می‌توان به این نتیجه رسید که بیشترین فراوانی‌ها از نظر عبارت‌های مرتبط، در بعد پایدار زیست محیطی با ۷۴ فراوانی، نشان از جهت‌گیری برنامه در راستای توسعه پایدار و حفظ محیط زیست بوده است. در رده دوم، بعد محیط زیست و پایداری اجتماعی با فراوانی ۵۸ قرار دارد. این مسئله می‌تواند گویای این باشد که از یک برنامه با ابعاد فرابخشی، بخشی، ملی و استانی نمی‌توان انتظار داشت که فضای توجه به محیط زیست و حفظ آن از طریق آموزش در ابعاد گوناگون توسعه پایدار تنها از طریق توزیع فضایی و پراکنش واژه‌ها و جملات امکانپذیر باشد، هر چند این نکته در جای خود قابل تامل است و با این نگاه است که به عنوان نمونه در بعد نهادی و فضایی - کالبدی از زیر مجموعه‌های بعد اجتماعی و بعد پایداری محیط اقتصادی توزیع فضایی توجه به این مسایل، نسبت به سایر ابعاد کمتر مورد توجه بوده است. با این وجود انتظار، بر این است که آموزش‌ها و زیرساخت‌های ارائه شده توسط بعد نهادی نقش بسیاری را در حفظ محیط زیست می‌توانند داشته باشند و این ابعاد نقش هدایت‌گر در دستیابی به پایداری را دارا می‌باشند. یا در بعد اقتصادی از طریق آموزش می‌توان زمینه‌های بهره‌برداری مناسب از منابع اقتصادی را بدون آسیب رساندن به محیط به افراد آموزش داد. یا به سخن دیگر یافته‌ها نشان داد ج.ا.ا با توجه به تعهدات ملی و بین‌المللی نگرش توسعه پایدار با حفظ محیط زیست را در برنامه چهارم خود بکار گرفته است و حداقل از بعد سیاستگذاری و قانونگذاری حرکت آرام خویش را از گذار توسعه کلاسیک به توسعه پایدار شروع

کرده است به طوری که تلاش کرده است گزینه‌های قابل انتخاب برای مردم را در مورد توسعه پایدار و محیط زیست افزایش دهد و باعث مشارکت و توجه به بخش خصوصی و مدنی در این محورها، برنامه را به برنامه الگوی یادگیری نزدیک سازد و مردم را از گیرنده و دهنده اطلاعات صرف به مشارکت در فرآیند مدیریت و برنامه‌ریزی فرا خواند. افزون بر این توجه به وابستگی‌های توأمان سه سپهر محیط، جامعه و فرهنگ و اقتصاد از یکسو و توجه به ارزش‌ها و اصول بنیادین توسعه پایدار (یکپارچگی، برابری، کاهش فقر، پشتیبانی از محیط، جلوگیری از تخریب و حفاظت از محیط و منابع و ...) از سوی دیگر هم در جهت‌گیری‌های کلان و هم در حوزه‌های بخشی برنامه‌ریزی برنامه چهارم قابل تامل است و اینها نشان از همراهی ج.ا.ا با چالش اساسی جهان در زمینه توسعه پایدار و محیط زیست دارد.

بررسی تطبیقی برنامه چهارم براساس شاخص‌های توسعه پایدار

در این قسمت برای انجام مطالعه تطبیقی ابتدا همه اسناد برنامه چهارم ج.ا.ا بازخوانی شد و بندها و عبارتهای مرتبط با آموزش و توسعه پایدار و محیط زیست به صورت جداگانه بر اساس مولفه‌های ۵ گانه و شاخص‌های زیر مجموعه آنها و همچنین بر اساس اهداف ESD در قالب کلان و خرد جهت دستیابی به چشم‌انداز تعریف و ترسیم شده از دیدگاه دهه ESD مد نظر قرار گرفت. بر این اساس با روشن شدن هدف کلان، اهداف خرد و چشم‌انداز در این مطالعه سعی بر آن شد تا با یک نگاه کل‌گرا و جامع‌نگر و یکپارچه به موضوع، ما را در دستیابی به یک نتیجه جامع و کامل، هدایت کند. به همین جهت، اساس این بررسی بر پایه نظریه جدید توسعه پایدار بنیان گذاشته شد که ضمن در نظر گرفتن هر سه بعد محیطی، اجتماعی- نهادی و اقتصادی به برقراری رابطه این عوامل بپردازد. با این توصیف و در ارتباط با موضوع، ابعاد مورد توجه در توسعه پایدار در آموزش‌های ESD در سه دسته کلی تقسیم گردید عبارتند از:

- ۱- **محیطی:** این بعد از مسئله که بیشتر سعی در افزایش آگاهی از منابع و شکنندگی محیط فیزیکی و اثرات آن روی فعالیت‌های انسان و تصمیم‌گیری‌ها با یک تعهد در مورد دلوآپسی‌ها و نگرانی‌های محیطی در زمینه سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی دارد، مورد توجه قرار گرفت.
- ۲- **اجتماعی:** در این بعد سعی بر این است تا شناختی از نهادهای اجتماعی و نقش آنها در تغییر و توسعه نظام‌های دموکراتیک و مشارکتی که فرصتی را برای آزادی بیان و اندیشه، انتخاب مدیریت و مسئولان کشور و پیش‌رفت در فرآیند در زمینه توسعه پایدار را داشته باشد، مد نظر قرار گیرد،

۳- اقتصادی: در این بعد از مسئله آنچه هدف قرار گرفت، داشتن حساسیت نسبت به محدودیت و امکانات رشد اقتصادی و آثار آن روی اجتماع و محیط و یک نقد برای تشخیص سطوح مصرف فردی و اجتماعی به منظور رفع نگرانیها و دلوپسی‌های محیطی و عدالت اجتماعی بوده است.

افزون بر این، یافته‌های تطبیقی بر اساس مستندات نشان داد که برنامه چهارم ج.ا.ا. برنامه حداقل از بعد سیاست‌گذاری و قانونی ۱- زمینه‌های احساس مالکیت جمعی به نگرش‌ها و ماهیت و محتوی آموزش در خدمت توسعه پایدار را فراهم کرده است. ۲- آگاهی‌های عمومی برای مشارکت همگان در برنامه مورد توجه قرار گرفته است، ۳- توجه به ارزش‌ها و اصول بنیادین توسعه پایدار در سیاست‌گذاری‌ها و قانون برنامه عنایت شده است، ۴- فرصت‌های لازم قانونی برای اصلاح آموزش به ویژه در رشته‌های محیط زیست مطرح شده است، ۵- به اطلاعات و آگاهی‌های رسانه‌ای (رسانه‌های اکولوژیکی) تا حدودی پرداخته شده است، ۶- بهداشت و سلامتی و آموزش محیطی و تقویت رهبران مورد عنایت قرار گرفته است. با این وجود به لحاظ شیوه برنامه‌ریزی از بالا به پایین و بخشی بودن برنامه، زمینه‌های محلی (توسعه محلی و توانمندسازی) هنوز نهادینه نشده است و آوردن جهان واقعی در برنامه یعنی ساخت برنامه توسط جامعه در حالت حداقلی قرار دارد و هنوز برنامه، به صورت الگویی برای یادگیری در نیامده است (جدول ۳).

جدول (۳) رویکرد قانونمندی (حقوقی) در برنامه چهارم توسعه ج.ا.ا. به مسایل محیط

زیست در چارچوب ابعاد توسعه پایدار

ردیف	ابعاد توسعه پایدار	حوزه‌های مورد توجه	تعداد ماده قانونی	جمع	درصد
۱	اکولوژیکی	- حفظ محیط زیست - آمایش سرزمین و توازن منطقه ای	ماده ۱۴ ماده ۱۲	۲۶	۱۶/۲
۲	اقتصادی	- بسترسازی برای رشد سریع اقتصادی - تعامل با اقتصاد جهانی - رقابت پذیری اقتصاد - توسعه مبتنی بر دانایی	ماده ۳۲ ماده ۴ ماده ۶ ماده ۱۵	۵۷	۳۵/۴
۳	اجتماعی (فرهنگی و مدیریتی ...)	- ارتقای سلامت و بهبود کیفیت زندگی - ارتقای امنیت انسانی و عدالت اجتماعی - توسعه فرهنگی و هویت - امنیت ملی - نوسازی دولت و اختیارات - توسعه امور قضایی - نظارت و ارایه گزارش	ماده ۱۱ ماده ۹ ماده ۱۵ ماده ۱۱ ماده ۲۳ ماده ۵ ماده ۵	۷۸	۴۸/۴
جمع				۱۶۱	۱۰۰

جایگاه آموزش در برنامه چهارم بر اساس شاخص‌های توسعه پایدار و محیط زیست

در این بخش از مقاله نقش آموزش در توسعه پایدار و حفظ محیط زیست در دو بعد اساسی و کلان عمومی و همگانی (غیر رسمی) و رسمی در اسناد ۸ گانه برنامه چهارم ج.ا.ا. مورد توجه قرار گرفت. همچنین سعی گردید تا ارزیابی از نظر توجه به کلیت اهداف ESD در برنامه چهارم صورت گیرد تا میزان توجه به این اهداف بر اساس علامت مثبت و منفی مشخص گردیده است.

الف) آموزش عمومی، همگانی (غیررسمی): بررسی اسناد ۸ گانه برنامه چهارم ج.ا.ا. در رابطه با موضوع آموزش عمومی و توسعه پایدار و حفظ محیط زیست نشان داد که در ۳۲ محور به این مورد توجه شده است. در مبحث آموزش عمومی توجه ویژه‌ای به نقش رسانه‌های ارتباط جمعی مانند تلویزیون، رادیو، روزنامه، مجله و... در رابطه با فرهنگ‌سازی برخورد عامه مردم جامعه با محیط پیرامون خود و چگونگی بهره‌برداری از منابع آن مورد توجه قرار گرفته است. مستندات زیر که استفاده از واژه‌ها و جملات اسناد است این توجه را نشان می‌دهد بطوریکه آمده است، امروزه آموزش به مثابه نوعی سرمایه‌گذاری در نیروی انسانی مهمترین عامل تحقق توسعه پایدار به شمار می‌رود که در آن حمایت از ترویج و آموزش‌های عمومی و زیست‌محیطی، تدوین و اجرای آموزش‌های مرتبط با محیط زیست، آموزش و ترویج روش‌های بهینه مصرف آب در محیط‌های کشاورزی، آموزش همگانی و ارتقای فرهنگ ایمنی در برابر حوادث و بلایای طبیعی و غیر طبیعی از روش‌های اساسی در ارتقای آگاهی‌های عمومی و دستیابی به توسعه پایدار به منظور حفظ محیط زیست بر گروه‌های اثرگذار (سازمان صدا و سیما و ...) است یعنی از طریق آموزش عمومی و ترویج فرهنگ قانون‌مداری، نظم، مدارا و زیست سالم، ایجاد و تقویت شبکه‌ها و بانک‌های اطلاعاتی و تجهیز کتابخانه‌ها به اطلاعات و آمارهای زیست‌محیطی، استقرار سیستم ارتقای کیفیت آموزش‌های محیط‌زیستی که در کلیه سطوح آموزشی و دوره‌های ضمن خدمت و ... صورت می‌گیرد. می‌توان توسعه پایدار و حفظ محیط زیست را نهادینه کرد. به سخن دیگر در این زمینه از روش‌ها و شیوه‌های انتقال اطلاعات در زمینه توسعه پایدار و محیط‌زیست برای گروه‌های هدف می‌توان به تلفیق دانش‌بومی و شیوه‌های نوین حفاظت از محیط زیست، ارتقای دانش فنی و استفاده از دانش بومی و مشارکت جوامع در تحقیق اهداف برای رسیدن به کشاورزی پایدار و ارتقاء فرهنگ عمومی جامعه برای دستیابی به توسعه پایدار در بخش میراث فرهنگی و گردشگری بهره جست تا موجب ارتقای دانش، بینش و مهارت تولیدکنندگان و بهره‌برداران جهت دستیابی به بهره‌برداری مناسب و پایدار شده و سلامت و بهداشت محیط را فراهم آورد.

ب) آموزش رسمی: بررسی متون و اسناد برنامه نشان داد که در ارتباط با موضوع آموزش رسمی در مورد و توسعه پایدار و حفظ محیط زیست، در ۲۱ محور بندهایی در این ارتباط وجود دارد که در این مبحث بیشتر به نقش چند نهاد رسمی از جمله آموزش و پرورش، آموزش عالی، نهادهای دولتی و ... در رابطه با افزایش آگاهی دانش آموزان، دانشجویان و کارکنان دولتی در رابطه با حفظ محیط زیست تلاش می‌کنند، اشاره می‌شود. در این اسناد می‌خوانیم که «آگاه‌سازی و دانش‌افزایی آموزشگران و برنامه‌ریزان آموزشی و مربیان در زمینه حفاظت محیط‌زیست از طریق استقرار سیستم ارتقای کیفیت آموزش‌های محیط‌زیستی در کلیه سطوح آموزشی و دوره‌های ضمن خدمت زمینه‌های افزایش مهارت‌های زیست محیطی را در بین فارغ‌التحصیلان افزایش می‌دهد و آنها نیز با دستیابی به روش‌ها و فناوری‌های نوین آموزش محیط‌زیست و استفاده از روش‌های موجود و بهره‌گیری از امکانات و تجارب جهانی در آموزش محیط‌زیست زمینه‌های حداقل کردن اثرات منفی زیست محیطی را در جامعه فراهم ساخته که این امر می‌تواند توسط فعالیت‌های عمده ترویج در بخش کشاورزی شامل برگزاری کلاس‌های آموزشی، مزارع نمایش فیلم‌های آموزشی، تولید و تکثیر انتشارات فنی و تولید برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی، حمایت از توسعه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای متوسطه و آموزش عالی به ویژه علمی و کاربردی در زمینه تحقق اهداف کشاورزی، حمایت از مراکز آموزشی غیردولتی و ... تسهیل یابد. برگزاری همایش‌های علمی، جشنواره‌های محیط زیستی، تحقیق و توسعه و ... پایداری محیطی را فراهم سازد». در یک ارزیابی کلی می‌توان گفت که از ۵۴ عنوان همسو و متناظر در برنامه چهارم که مرتبط با آموزش در دو بخش رسمی و غیر رسمی (همگانی) بود ۱۸ مورد منطبق با اهداف مطرح شده در ESD می‌باشد که در بخش آموزش غیر رسمی (همگانی) ۱۱ مورد و در آموزش رسمی ۷ مورد می‌باشد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

تلفیق مبانی اندیشه‌ای و نظریه‌ای، چارچوب کلان آموزش توسعه پایدار و تحلیل کلان و مقایسه تطبیقی اینها با برنامه چهارم، جنبه‌های همسویی و ناهمسویی برنامه چهارم با مبانی نظریه‌ای و اهداف دهه ESD نشان داد که در یک نگاه کلی و سیستماتیک، ابعاد مثبت و منفی برابر شکل ۳ عبارتند از:

شکل ۳: جنبه های مثبت و منفی برنامه چهارم توسعه ایران بر اساس اهداف دهه ملل (ESD)

بنابراین، نگاهی گذرا به یافته های تحقیق، نشان داد که در محتویات برنامه چهارم حداقل از بعد اندیشه ای، سیاست گذاری و قانون گذاری گام های آرام برای گذار از توسعه کلاسیک به توسعه پایدار شروع شده است. بطوری که تلاش کرده است گزینه های قابل انتخاب برای مردم را در مورد توسعه پایدار و محیط زیست افزایش دهد و با زمینه سازی برای مشارکت و توجه به بخش خصوصی و مدنی در این محورها، برنامه را به برنامه الگوی یادگیری نزدیک سازد و مردم را از گیرنده و دهنده صرف اطلاعات به مشارکت در فرآیند مدیریت و برنامه ریزی فرا خواند. در جهت گیری های کلان و هم در حوزه های بخشی برنامه ریزی برنامه چهارم نیز این حرکت قابل تامل و مشاهده است و اینها نشان از همراهی ج.ا.ا با چالش اساسی جهان در زمینه توسعه پایدار و محیط زیست دارد. اما تا رسیدن به اهداف دهه ESD و تحقق ارزش ها و اصول بنیادین توسعه پایدار گام ها فاصله وجود دارد.

منابع

۱. کریپندورف، کلوس (۱۳۷۸)؛ مبانی روش شناسی تحلیل محتوا؛ ترجمه: هوشنگ نایبی؛ تهران: انتشارات روش.
۲. آمسترانگ، مایکل (۱۳۸۰)؛ راهبردهای مدیریت منابع انسانی، انتشارات فرا، تهران.
۳. برومند، فیروزه (۱۳۷۰)؛ آموزش بین المللی محیط زیست، کمیسیون ملی یونسکو در ایران.
۴. باسل، ب، (۱۳۸۱)؛ شاخص های توسعه پایدار، ترجمه نشاط حداد تهرانی و ناصر محرم نژاد، انتشارات سازمان حفاظت از محیط زیست، تهران.
۵. ثابت جو، اکرم (۱۳۸۵)؛ اولویت ها در آموزش محیط زیست؛ نخستین همایش علمی تخصصی آموزش محیط زیست ایران؛ آموزش محیط زیست ۲، سازمان حفاظت محیط زیست.
۶. جمشیدی، حسین (۱۳۸۵)؛ بررسی نقش؛ جایگاه و اهمیت تعاونی ها در توسعه و گسترش آموزش های زیست محیطی در کشور، سازمان حفاظت محیط زیست، جلد دوم، تهران.
۷. دبیرسپهری، مهران (۱۳۸۲)؛ نحوه تهیه شاخص پایدار زیست محیطی ESI از طریق مجمع جهانی اقتصاد و نقدی بر آن فصلنامه علمی محیط زیست؛ سازمان حفاظت از محیط زیست؛ شماره ۴.
۸. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور (۱۳۸۴)؛ قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مرکز مدارک علمی و انتشارات، تهران.
۹. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور (۱۳۸۵)؛ اسناد توسعه ویژه (فرابخشی)، موضوع بند (ج) ماده ۱۵۵ قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مرکز مدارک علمی و انتشارات، تهران.
۱۰. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، (۱۳۸۵)، اسناد ملی توسعه استان ها در برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مرکز مدارک علمی و انتشارات، تهران.
۱۱. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور (۱۳۸۵)؛ اسناد توسعه بخشی: موضوع بند (الف) ماده ۱۵۵ قانون برنامه چهارم توسعه امور تولیدی جمهوری اسلامی ایران، مرکز مدارک علمی و انتشارات، تهران

۱۲. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور (۱۳۸۵): اسناد توسعه بخشی: موضوع بند (الف) ماده ۱۵۵ قانون برنامه چهارم توسعه امور زیربنایی جمهوری اسلامی ایران، مرکز مدارک علمی و انتشارات، تهران.
۱۳. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور (۱۳۸۵): اسناد توسعه بخشی: موضوع بند (الف) ماده ۱۵۵ قانون برنامه چهارم توسعه امور اجتماعی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، مرکز مدارک علمی و انتشارات، تهران.
۱۴. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور (۱۳۸۵): اسناد توسعه بخشی: موضوع بند (الف) ماده ۱۵۵ قانون برنامه چهارم توسعه امور فرهنگی، آموزشی و پژوهشی جمهوری اسلامی ایران، مرکز مدارک علمی و انتشارات، تهران.
۱۵. عمادی، محمدحسین (۱۳۸۵): بازنگری در انگاره ها و راهبردهای آموزشی محیط زیست: چالش ها و چاره ها، آموزش محیط زیست سازمان حفاظت از محیط زیست.
۱۶. کریمی، داریوش، (۱۳۸۲): بررسی نیازهای آموزش زیست محیطی دانش آموزان، معلمان و زنان خانه دار در منطقه خاک سفیدان تهران؛ فصلنامه علمی محیط زیست: سازمان حفاظت محیط زیست، شماره ۴.
۱۷. نصیرپور، محمدحسن (۱۳۸۵): آموزش زیست محیطی زنان و تغییر در الگوی مصرف جامعه؛ نخستین همایش علمی تخصصی آموزش محیط زیست ایران؛ آموزش محیط زیست (۲)؛ سازمان حفاظت محیط زیست.
18. Broomand, F., (1991); **International Education of Environment; UNESCO, Iran.**
19. Luthy ET. Al.(1992); **Future Concerns in Environmental Engineering Graduate Education; Professional Issues in Engineering Education and Practice, Vol. ۱۱۸, No. ۴, Oct.**
20. 20.Partidario, M.R.(1996); **“Strategic environmental assessment: key issues emerging from recent practice” Environmental Impact Assessment Review, New York: Elsevier, Vol.16, No.1, pp.31-55.**